

VEKİL-İ HÂSSLİK VE SELÇUKLU SARAYLARINDA ÜSTÂDÜ'D-DÂRLİK

Sadi S. KUCUR*

ÖZET

Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme*'sinde zikredilen "vekîl-i hâss" ünvanı araştırma eserlerde analitik bir mukayese yapılmadan Selçuklu saray teşkilâtına dahil edilmektedir. Halbuki Selçuklu kaynaklarında rastlanmayan bu ünvanı taşıyan emirin yaptığı işi Selçuklularda ve onların uzantısı olan bazı devletlerde "üstâdü'd-dâr"ın yaptığı görülmektedir. Kaynaklardaki bilgiler yetersiz olmakla birlikte bu emir sarayın bütün ihtiyaçlarını ve görevlilerin ücretlerini hazineden tahsis edilen bir kaynakla karşılamaktan sorumludur.

Anahtar Kelimeler

Üstâdü'd-dâr, Üstâd-ı saray, Vekîl-i hâss, Selçuklu sarayı, Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*.

Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme*'sinde bir saray memuriyeti ünvanı olarak zikredilen *vekîl-i hâsslık*, metinde açık bir ifade bulunmadığı halde Selçuklu devlet teşkilâtı ile ilgili yayınların hemen hepsinde bu devletin saray teşkilâtına dahil edilmektedir. Araştırmamızda bu ünvanın Sâ mânî ve Gazneli saray teşkilâtlarında bulunduğunu, Selçuklu ve diğer bazı Ortaçağ İslâm devletlerinde ise bu görevi *üstâdü'd-dâr* veya aynı terkinin farklı ifade edilmiş şekilleri (*üstâzü'd-dâr*, *üstâzü dâr* / *üstâz-ı dâr*, *üstâdü dâr* / *üstâd-ı dâr*, *üstâ-dâr* / *üstâd-dâr* vs.)¹ ile *üstâd-ı sarayı* ünvan olarak taşıyan memurun yerine getirdiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Selçuklu devlet teşkilâtı tarihinin başta gelen kaynaklarından birisi olan *Siyâset-nâme*'nin aslında ne maksatla yazıldığı ve bu eserde verilen bilgilerin nasıl kullanılması gerektiği bilinen bir husustur. Ancak birçok

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
skucur@marmara.edu.tr

¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, Kahire 1963, V, 54; Taki-eddin Ahmed Makrizi, *Histoire des Sultans Mamlouks, de l'Égypte*, Fransızca trc. M. Quatremère, Paris 1845, I, 25-28, dn. 25; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* [bundan sonra *Medhal*], Ankara 1984, bkz. indeks.

yayında onun sultanın talebi üzerine nasihat ve tavsiye mahiyetinde kaleme alındığı görmezden gelinmekte ve uygulamadaki teşkilâtı anlatmak maksadıyla yazıldığı varsayılmaktadır. Dolayısıyla daha önce incelediğimiz *emîr-i hares* ve *emîr-i dâd* örneğinde² de olduğu gibi *Siyâset-nâme*'deki memuriyetleri konu ile ilgili diğer kaynaklardaki bilgilerle mukayese etmeden Selçuklulara mâl etmenin yanlış bir yol olduğu görülmektedir.

Nizâmülmülk'e göre³ *vekîl-i hâss*lık kendi zamanında önemini kaybetmiştir.⁴ Önceleri bu memuriyet hep tanınmış ve saygıdeğer bir şahsa verilmekteydi. O, saray mutfağı, *şarab-hâne*, saraylar (*serâhâ-yı hâss*)⁵ ve *âhur* ile hükümdar çocuklarından ve maiyetinden (*havâşî*) sorumludur. Her ay, gerekirse her gün *meclis-i âliye* çıkıp durumu arz etmeli, istişare etmeli, olup biten ve ne alıp verdiği hakkında bilgi vermelidir. Bu işleri yapabilmesi ve başarılı olabilmesi ise onun saygınlığı ve haşmetiyle mümkündür.

Görüldüğü gibi Nizâmülmülk *vekîl-i hâss* ünvanını taşıyan bu memuriyetin Selçuklularda var olduğuna dair bir bilgi vermediği gibi; aksine önemini kaybettiğini ifade etmektedir. Barthold⁶ *Siyâset-nâme*'ye atıf yaparak Sâmânî saray teşkilâtına dahil ettiği bu memuriyetten (*vekîl*) Gerdîzî'nin *emîr* ve *vezîr* ile birlikte bahsetmesinin onun Sâmânîlerdeki

² Sadi S. Kucur, "Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme*'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: *Emîr-i Hares* ve *Emîr-i Dâd* Örneği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12, İstanbul 2002, 41-72.

³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. Altay Köymen, Ankara 1999, Farsça metin s. 93, trc. s. 64. Ayrıca bkz. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, Ankara 1992, III, 94.

⁴ W. Barthold, bu memuriyetin (*vekîl*) önemini kaybetmesinde, hükümdarın tasarrufundaki toprakların azalmasına sebep olan *iktâ* tevcihlerinin etkili olabileceğini ileri sürmektedir (*Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Thetford-Norfolk 1977⁴, s. 307; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 328). Ülke topraklarının vergi gelirlerinin büyük bir kısmı *iktâ* usûlüyle hizmet karşılığında dağıtılmış olsa bile bu uygulamanın sultanın ve sarayın gelirlerini azaltabileceğini düşünmek isabetli görünmemektedir. Gelirlerin dağıtımında hükümdarın ve sarayın önceliği olacağı aşîkârdır. O halde bunun burada üzerinde duracağımız başka sebepleri olmalıdır.

⁵ Bu tamlama M. A. Köymen neşrinde yoktur. Onun yerine zikredilen "*şarabhâ-yı hâss*"ın "*şarab-hâne*"den sonra ayrıca belirtilmesi bize pek makul gelmediğinden ve diğer neşirlerde "*serâhâ-yı hâss*" terkihi bulunduğu için bunu tercih ettik (*Siasset Namêh*, nşr. C. Schefer, Paris 1891, I, 81; *Siyeru'l-Mulûk (Siyâset-nâme)*, nşr. H. Darke, Tahran 1340, s. 112; *Siyâset-nâme*, nşr. M. M. Çehârdihî, Tahran 1334, s. 95). Diğer bir neşirde ise bunun yerine "*sofra-yı hâss*" terkihi bulunmaktadır (*Siyâset-nâme yâ Siyeru'l-mulûk*, nşr. A. Halhâlî, Tahran 1310, s. 63).

⁶ W. Barthold, *a.g.e.*, s. 229; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 246.

önemini gösterdiğine işaret etmektedir. Gaznelilerde ise *Siyâset-nâme*'de belirtildiği gibi saray hizmetlerinin yolunda gitmesi, sarayın ihtiyaçlarının karşılanması, mâlî işler ve harcamalar *vekîl-i hâss*ın sorumluluk alanına girmektedir. Ayrıca o Gazneli hanedan üyelerinin şahsî mülklerini de idare etmekteydi.⁷ Bu arada konu ile ilgili bazı yayınlarda⁸ *vekîl-i hâss* ile görevleri ve mevkiî bakımından farklılık arz eden *vekîl-i derin*⁹ karıştırıldığı görülmektedir.

Siyâset-nâme'de *vekîl-i hâss*lığın Selçuklularda bulunduğu dair bir ifade bulunmayışını teyid edencesine Selçuklu devletleri ve onun uzantısı olan devletler ile ilgili tarayabildiğimiz kaynaklarda bu adı taşıyan bir memuriyete rastlanmamaktadır. Nitekim İsmail Hakkı Uzunçarşılı¹⁰ da vaktiyle Selçuk-nâmelerde böyle bir memuriyetin zikredilmediğini belirtmiştir. O halde, *vekîl-i hâss*lık görevinin Selçuklu devletlerinde başka bir unvan taşıyan bir memur tarafından yapıldığı ihtimali üzerinde durmak gerekmektedir. Gerçekten daha önce Abbâsîlerde ve çağdaşı olan bazı devletlerde mevcut olan, sonra Selçuklularda da görülen *üstâdîi'd-dâr* ile *Siyâset-nâme*'de zikredilen *vekîl-i hâss* ünvanlarını taşıyan memuriyetler mukayese edildiğinde ikisinin aynı görevi yaptıkları ortaya çıkmaktadır.

Fakat konu ile ilgili yayınlarda *vekîl-i hâss*lık Nizâmülmülk'ün ve Uzunçarşılı'nın zikredilen ifadelerine rağmen, üstelik bu eserlere atıf yapılarak yıllardır Selçuklu saray teşkilâtına dahil edilmektedir.¹¹ Erdoğan

⁷ C. E. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Beyrut 1973, s. 68-69, 138.

⁸ Hasan Enverî, *Istîlâhat-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran 1373, s. 210-211; Güller Nuhoglu, "Gazneli Devlet Teşkilatı", *Türkler*, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara 2002, V, 290; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 215.

⁹ Sâmanîler ve Gaznelilerde emirlerin ve vassallerin hükümdar sarayındaki temsilcileri, Büyük Selçuklularda ise sultanın vezir ile irtibatını sağlayan görevli olduğu anlaşılan *vekîl-i der* (veya *vekîl-i dâr*) için bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. A. Köymen, Ankara 1999, Farsça metin s. 116, trc. s. 77; al-Bondârî, *Histoire de Seldjoukides de l'Iraq*, nşr. M. Th. Houtsma, Leide 1889, s. 93-94; Aynı mlf., *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. K. Burslan, İstanbul 1943, s. 96; Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grossselgügen und Hōrazmšāhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, s. 17-18, 25-26, 99-100; A. E. Dehudâ, "vekîl-i der", *Lûgat-nâme*, XXVIII, 244; H. Enverî, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 37.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 144; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, 94 (Saray teşkilâtı kısmı ilk defa 1966'da makale olarak yayınlanmıştır); Abdülkerim Özyayın,

Merçil'in Selçuklularda *üstâdü'd-dârlıĝın* varlıĝını kabul ederek bir açıklama yapmadan onun muhtemelen *vekil-i hâsslık* ile aynı memuriyet olduğunu belirtmesi ise bir istisna teşkil etmektedir.¹²

Abbâsîlerde *üstâdü'd-dâr* saray hizmetlilerinin reisidir ve mevkii de vezirden sonra gelmektedir. Halifeye öncekilerden intikal eden emanetleri korur, halifeye dua edildiğinde ardından onun adı da zikredilir. İşlerinin çokluğu nedeniyle ortalıkta pek görünmez. Bu göreve getirilenlerden bazılarının büyük servet edindiklerini, nüfuz sahibi olduklarını ve devleti tahakkümleri altına aldıklarını tespit edebilmekteyiz.¹³ Araştırma eserlerde rastlanmıyor ise de bu memuriyetin çağdaş yazarlardan Ğarsu'n-Nı'me Muhammed b. Hilâl es-Sabî'nin kaydına göre¹⁴ Büveyhîlerde (Hicrî 320-454/Milâdî 932-1062) *üstâzü'd-dâr* ve er-Râvendî'ye göre¹⁵ Bâvendîlerde (H. 45-750/M. 665-1249) de *üstâd-ı sarây* ünvanıyla bulunduğu anlaşılmaktadır.

Üstâdü'd-dârlıĝın Selçuklulardaki durumuna gelince; önce bu tür konuların araştırılmasında karşılaşılan bazı güçlüklerden bahsetmek yerinde olacaktır. Bizzat Selçuklu devlet teşkilâtını anlatan bir eserin mevcut olmayışı, inşâ ve münşeât mecmualarında bütün memuriyetlere ait bilgi ve belge bulunmayışı, siyasî tarihle ilgili kaynaklardaki bilgilerin tesadüfi ve yetersiz oluşu ve devlet adamlarının çoĝu zaman taşıdığı ünvanla ilgisi olmayan durumlar nedeniyle zikredilmesi dolayısıyla bu memuriyetle ilgili de ayrıntılı bir bilgiye sahip olamıyoruz. Ancak yine de Selçuklulara muhtemelen Abbâsîlerden intikal ettiği anlaşılan *üstâdü'd-dâr* memuriyeti-

Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104), İstanbul 2001, s. 206; Salim Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler*, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara 2002, V, 155; Refik Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *a.g.e.*, VII, 152-153; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2002, s. 191; Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı - Teşkilâtı*, İstanbul 2003², s. 60; Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya 2004, s. 171.

¹² Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993², s. 170; Ali Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 506 (Eser iki yazarlı olmakla birlikte bu kısmı teşkilât tarihi ile ilgili araştırmalar yaptığı bilinen E. Merçil'in yazdığını farzediyoruz).

¹³ A. E. Dehhudâ, "üstâdu'd-dâr", *a.g.e.*, IV, 2102; aynı mlf., "üstâzu'd-dâr", *a.g.e.*, IV, 2104; H. Enveri, *a.g.e.*, s. 215-216.

¹⁴ *el-Hefevâtu'n-Nâdirâ*, nşr. Salih el-Eşter, Beyrut 1987², s. 58.

¹⁵ *Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr der-Târih-i Âl-i Selçûk*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1364, s. 356-357; *Râhat-üs-Südûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, trc. Ahmed Ateş, Ankara 1999², II, 327-328.

tiyle ilgili Büyük Selçuklular, Irak ve Kirman Selçukluları, Hârizmşahlar, Sincar Zengîleri, Begteginliler ve Türkiye Selçuklularına ait kaynaklarda rastlayabildiğimiz bilgileri değerlendirmeye çalışalım.

Bu emirin ünvanının yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi kaynaklarda farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. *Üstâdü'd-dâr* esas itibarıyla Arapça *'üstâd'* ve *'dâr'* kelimelerinden oluşturulmuş bir isim tamlamasıdır. Bu ünvanın imlâsındaki farklılıklardan birisi *'üstâd'* kelimesinin devrin Farsça kaynaklarında *'üstâz'*a dönüşmesinden, diğeri ise *'üstâd'* kelimesinin Arapça tamlamalarda *'üstâdü'*, Farsça tamlamalarda *'üstâd-i'* şeklinde okunmasından kaynaklanmaktadır. Memlûklerde ise herhalde Türkçenin etkisiyle *üstâdü'd-dâr* ve *üstâdü dârın üstâdâr* ve *üstâd-dâr* şeklinde yazıldığı ve okunduğu görülmektedir.

Büyük Selçuklular döneminde *üstâdü'd-dâr* olarak tespit edebildiğimiz tek isim daha sonra Bağdad *amîdli*ğine getirilen Ebû Saîd el-Kayinî'dir. Ancak bu şahıs sultanın değil, onun veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin *üstâzü dârı*dır. el-Bundârî¹⁶ el-Kayinî'den Sultan Tuğrul Beyin H. 455 (M. 1063) yılında Bağdad *damânını*¹⁷ (iltizâmını) 58.000¹⁸ dinar karşılığında ona vermesi dolayısıyla bahsetmektedir. Ayrıca onun (*vezîrin* sarayının) mutfak işlerini idare ettiğini de belirtmektedir. Bu kayıttan hareketle kaynaklara intikal etmese de tabiatıyla Sultan Tuğrul Bey'in sarayında da bir *üstâdü'd-dârın* bulunduğu düşünülebilir. Ancak bundan pek emin değiliz. Çünkü Nizâmülmülk'ün *vekîl-i hâss*lığın kendi zamanında (Sultan Alp Arslan ve Melikşah devrinde) (vaktiyle hizmetinde bulunduğu Gaznelilere nispetle) önemini kaybettiğini belirtmesini, *emîr-i hares* ve *sahib-i haber* memuriyetlerinde olduğu gibi,¹⁹ bu memuriyetin de Selçuklu sarayının gelişmekte olduğu ilk dönemlerinde mevcut olmadığına bir işaret olarak almak mümkündür. Bizzat Büyük Selçuklu sarayında *vekîl-i hâss* veya *üstâdü'd-dâr* ünvanını taşıyan bir memuriyete rastlanmaması, aksine daha geç tarihlerde Büyük Selçukluların uzantısı olan devletlerde, üstelik *üstâdü'd-dâr* ünvanıyla ortaya çıkması, şimdilik bu görüşün isabetli olabileceğini gösteriyor.

¹⁶ al-Bondârî, nşr., s. 26; trc., s. 24.

¹⁷ *Damân* hakkında bkz: Hamza Aktan, "Damân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 450-453.

¹⁸ İbnü'l-Esîr bu miktarı 150.000 olarak vermektedir (*el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Leiden 1864, Beyrut 1989, X, 25-26; *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, trc. A. Özaydın, İstanbul 1987, X, 41).

¹⁹ Bu konuda bkz. Sadi S. Kucur, *a.g.m.*, s. 55.

Daha önce Sultan Mahmud'un *üstâdü dârı* olan ve H. 526 (M. 1132) yılında malları müsadere edilmesi nedeniyle zikredilen Kutluğ er-Reşîdî Irak Selçukluları döneminde rastladığımız bir *üstâdü'd-dâr*dır. Sultan Tuğrul'un veziri Ebu'l-Kasım ed-Derguzîni onu 80.000 dinar vermeye mecbur etmiş, hatta 30.000 dinar daha alarak onu fakirleştirmiştir. Bu meblâğlar bir *üstâdü'd-dâr*ın mâlî gücünü göstermesi bakımından önemlidir.²⁰

Kirman Selçuklularında da *üstâdü'd-dâr* terkinin eş anlamlısı olan *üstâd-ı saray* ünvanına rastlamaktayız. Vezirliğe tayin edilen Nasîrüddin Ebu'l-Kasım yaklaşık olarak H. 575 (M. 1179)'ten önce bu görevde bulunmaktaydı.²¹

Sincar Zengîlerinden Kutbüddin b. Zengî II'nin *üstâzü dârı* Ahmed b. Yorunkuş hasımlarının hasedi üzerine azledilip hapsedilmiş ve bütün servetine el konup aç bırakılmış ve nihayet H. 615 (M. 1218) yılında ölmüştür. Onun güzel ahlâklı, şair, mal-mülk sahibi, itibarlı, ülkenin gidişatına vâkîf ve hükümdarına tavsiye ve nasihatte bulunan bir kimse olduğu zikredilmektedir.²²

Begteginlilerde (H. 526-630/M. 1132-1233) de saray teşkilâtında *hâcibü'l-hüccâb*dan sonra *üstâdü'd-dâr* bulunmaktaydı. O saray masraflarından ve mutfâğın denetiminden sorumluydu. Muhtemelen *nuvvâb-ı matbah* memuriyeti ona bağlıydı. H. 623 (M. 1226) yılında ölen Muhammed b. İstafan, Kökböri'nin *üstâdü'd-dârı* idi.²³

Hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz *üstâdü'd-dâr* ise Hârizmşahların sarayında görev yapan İhtiyârüddin Cemal'dir. Bu şahıs önceleri *zerrâd* (zırhçı) olarak Hindistan'da *sultanın zered-hânesinde* (silah-hâne/zırh-hâne) iken burayı terketmiş, sonra gösterdiği bir yararlık üzerine bu makama getirilmiştir. O, hazine gelirlerinden ve vergilerden ayrılan bir miktarı, fırınlar, mutfaklar ve ahırların masraflarına, görevlilerin

²⁰ al-Bondârî, nşr., s. 162; trc., s. 152; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran, (The Saljuq and Mongol Periods)*, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, V, 251.

²¹ Efdalüddin el-Kirmânî, *Badâiu'l-Ezmân fi Vekai'i Kirmân*, Arapça trc. S. M. Ali, B. M. Cum'a, el-Haram B. A. E. 2000, s. 130; E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s. 112-113, 159.

²² Kamâl al-Dîn İbn al-Adîm, *Bugyat at-Talab fi Târih Halab Selçuklularla İlgili Haltercemeleri*, yay. A. Sevim, Ankara 1976, s. 94, metin s. 305-310.

²³ İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu Erbil*, nşr. Sami b. es-Seyyid Hamâs, Irak Cumhuriyeti 1980, II, 45; Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630 / 1132-1253)*, İstanbul 2000, s. 125.

ücretlerine ve uygun gördüğü yerlere harcardı. Yolsuzluğun önlenmesi için ödeme emirleri *vezîr*, *müstevfi*, *müşrif*, *nâzır* ve *ârz* tarafından imzalanmaktaydı. Bunların *nâib*leriyle birlikte imza sayısı onikiyi bulmaktaydı.

Nesevî²⁴ İhtiyârüddin Cemal'in H. 621-624 (M. 1224-1227) yıllarına ait harcamalarının hesabını vermemesi üzerine, Sultan Celâlüddin Hârizmşah'ın ondan hesap sorduğunu ve 150.000 dinar açığı çıktığını bildirmektedir. Kendisinden bunu ödemesi istendiğinde, o verilmesi gereken miktarı tahsil edebilmek için *vezîre* ve diğer mansıb sahiplerine 60.000 dinar vermeğe mecbur kaldığını açıkladı. Söz konusu devlet adamlarından elini kirtulmeyen *Müstevfi* Şemsüddin Muhammed'in dışındakiler bu ithamdan kurtulabilmek için açığı 90.000 dinara indirmenin yolunu buldular. *Üstâzü'd-dâr* bu borcun tahsili için sıkıştırılınca intihar etmeye kalkışmış; bunu duyan sultan da tahsilâtan vazgeçip onu görevden azletmekle yetinmiştir. Yerine ise devletin yıkılışına kadar bu görevde kalan Şihâbüddin Mesud b. Muhammed tayin edilmiştir.

*Üstâdü'd-dâr*ın varlığını en çok tespit edebildiğimiz devlet ise Türkiye Selçuklularıdır. Bu devlet teşkilâtında birisinin adı verilmeyen yedi *üstâdü'd-dâra* rastlamaktayız. Bunların ilki, I. İzzüddin Keykâvus'un (H. 608-616) Mengüçklü Erzincan meliki Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun ile evliliği dolayısıyla zikredilmektedir. Saraydan hediye olarak götürülecek değerli eşya ve seçkin hizmetçiler adı verilmeyen *üstâdü'd-dâr* tarafından *emîr-i meclise* teslim edilmiştir. Onun bazı beylerin hanımlarına da *emîr-i meclis* ile Erzincan'a gidip *melikeyi* getirme görevini verdiği görülmektedir.²⁵

Adı geçen sultanın yaptırdığı Sivas Dârüşşifasının H. 615 (M. 1218) tarihli vakfiyesine göre²⁶ bu vakfın ve ülke vakıflarının *mütevelli* ve *nâzırlığına* tayin edilen ve aynı zamanda *el-hâzinü'l-hâss* olan Cemalüddin Ferruh b. Abdillah'ın *üstâdü'd-dâr* ünvanını taşıdığı da görülmektedir. O, Çankırı'da H. 633 (M. 1235) tarihli kitabesinde *dârü'l-âfiyye*, bugün ise Taş Mescid adıyla anılan bir dârüşşifa yaptırmıştır. Dârüşşifanın kitabesindeki

²⁴ en-Nesevî, *Sîretü's-Sultan Celâlüddin Mengüberti ibni's-Sultan Muhammed ibn Tekiş ibn İl Arslan ibn Atsız ibn Muhammed ibn Anuştegin*, nşr. O. Houdas, Paris 1891, s. 178-180.

²⁵ İbn Bîbî, *el-Evâmîrül-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, nşr. Necati Lugal, Adnan Sadık Erzi, Ankara 1957, I, 246; *a.g.e.*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, I, 197. Tıpkıbasım neşrindeki imlâsı *üstâzu'd-dâr*dır (İbn Bîbî, *a.g.e.*, haz. A. S. Erzi, (Tıpkıbasım), Ankara 1956, I, 178).

²⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nr. 584, sıra nr. 138, s. 290; Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1991, XXII, 26-27, 40.

“*el-‘itâki*” lâkabına göre onun gulâm kökenli ve babasının adından da mühtedî olduğunu anlıyoruz.²⁷ Aynı kitabede Cemalüddin Ferruh’un ünvanı “*el-lala el-atabekü’l-melikî*”dir.²⁸ O, H. 634 (M. 1237) yılında II. Gıyâsüddin Keyhusrev tahta çıktığı sırada ve Eyyûbîlere karşı çıkılan Meyyâfârikîn seferine katılıp döndüğü H. 639 (M. 1241) yılında *lala* ve *üstâzü’-d-dâr*,²⁹ H. 640 (M. 1242-3) yılında aynı yerde yaptırdığı *dârü’l-hadîs* ile türbe (*makbere*) kitabesinde ise sadece “*el-atabeg*” olarak zikredilmektedir.³⁰

II. Gıyasüddin Keyhusrev’in, oğlu II. İzzüddin Keykâvus’un *atabeg*liğine tayin ettiği Mübârizüddin Armağan-şah *üstâdü’-d-dâr* ünvanını taşımaktaydı.³¹ Bu kayıttan onun daha önce Selçuklu sarayında bu memuriyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak onun görev süresi Cemalüddin Ferruh’unki ile aynı döneme rastlamaktadır. Bu durumda onun II. Gıyasüddin Keyhusrev’in tahta çıkışından bir süre sonra Cemalüddin Ferruh’un uhdesindeki bu göreve getirildiği, *atabeg* olunca da Cemalüddin Ferruh’un tekrar *üstâdü’-d-dârlığa* tayin edildiği tahmin edilebilir. Sultan ondan Borgulu’da (Uluborlu) mahpus bulunan üvey kardeşleri Kılıç Arslan ile Rüknüddin’i öldürtmesini istemiş ise de o bu emri muhtemelen yerine getirmemiştir. Armağan-şah’ın daha sonra Babaî İsyanını (H. 637/M. 1240) bastırmak için görevlendirildiğini ve başarılı oldu ise de şehit olmaktan kurtulamadığını biliyoruz.³²

Aynı zamanda *emîr-i ârız* olan *Üstâzü’-d-dâr* Nizâmüddin Ali b. İlmâş’ın da bir elçi heyetine katıldığını ve II. İzzüddin Keykâvus’un H. 654 (M. 1256)’te Konya’dan ayrılmak zorunda kalışından sonra, şehri korumak, çıkan karışıklıkları yatıştırmak ve Moğollara verilecek *tuzguyu*³³ (hediye) hazırlayabilmek için Moğol savaşından kurtulup Konya’ya geldi-

²⁷ İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilâyet ve Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler* [bundan sonra *Kitabeler*], İstanbul 1927, s. 100. Kitabe ve dârüşşifâ için ayrıca bkz. Yılmaz Önge, “Çankırı Darüşşifası”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1962, V, 251-255; R. Yinanç, *a.g.m.*, s. 27.

²⁸ Bu iki ünvanın birlikte kullanılması Selçuklularda *lalalık* ile *atabeglik* arasındaki ilişkiyi tespit açısından önemlidir.

²⁹ İbn Bibî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, s. 464-465, 510; *a.g.e.*, trc, II, 19-20, 58.

³⁰ İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], *Kitabeler*, s. 100.

³¹ İbn Bibî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, s. 473; *a.g.e.*, trc., II, 27-28.

³² Hayatı hakkında bkz. Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri II. Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi”, *Belleten*, Sayı 43, Ankara 1947, s. 420-423.

³³ “*Tuzgu*” için bkz. Erdoğan Merçil, “‘Tuzgu’ Kelimesi ve Selçuklu Devrinde Kullanılışı”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12, İstanbul 2002, s. 73-78.

ğini ve elinden geleni yaptığını görüyoruz.³⁴ Diğer *üstâdü'd-dâr* Emînüddin Yakut, II. İzzüddin Keykâvus taraftarıdır ve IV. Rüknüddin Kılıç Arslan sultan olduğu zaman Pervane Muînüddin Süleyman diğer Keykâvus taraftarı emirler ile birlikte onu da Moğol kumandanı Alıncak Noyan'a gönderip öldürtmüştür.³⁵ III. Gıyasüddin Keyhusrev H. 664 (M. 1266) yılında 6 yaşındayken tahta çıktığında aynı zamanda *üstâdü'd-dâr, mütevellî-yi evkaf-ı memâlik* ve *musâhib-i hazret* olduğu anlaşılan *Emîr-i dâd* Emînüddin İsfahanî ise ona bir çok hususta yardımcı olmuştur.³⁶

Türkiye Selçuklularında rastladığımız son *üstâdü'd-dâr* Sahib Ata Fahrüddin Ali'nin Sivas'ta yaptırdığı Gök Medresenin (Sahibiyye Medresesi) H. 678 (M. 1280) tarihli vakfiyesinde³⁷ zikredilen Bahâüddin'dir. Vakıf gelirlerinin sınırları verilirken bunların arasında *Üstâdü'd-dâr* Bahâüddin'in de bir mülkü bulunduğu görülmektedir. Ancak onun hakkındaki bilgimiz bundan ibarettir.

Görüldüğü gibi bu şahıslar hakkında kaynaklarda zikredilen bilgilerin büyük kısmı maalesef onların *üstâdü'd-dârlıklar*ını aydınlatacak durumda değildir. Özellikle saray memuriyetlerinin uygulamada sabit olmadığı, sultanın zaman zaman emirlerine başka geçici veya daimî görevler, dolayısıyla yeni ünvanlar verdiği görülmektedir. Aslında bu uygulama bütün bu düzensizliğine rağmen gulâm sisteminin esasını teşkil eden güven unsurunun önemini de ortaya koymaktadır.

Söz konusu olumsuzluklara rağmen Selçuklu sarayındaki *üstâdü'd-dâr* veya *üstâd-ı saray* hakkındaki bilgileri şöyle hülâsa etmek mümkündür: Bütün saray emirleri gibi gulâm sistemiyle yetişmiştir. Sarayda derece itibarıyla *hâcibü'l-hüccâb*dan sonra ikinci adamdır. Asıl görevi sarayın fırın, mutfak, ahır gibi bütün birimlerinin ihtiyaçlarını ve saray personelinin maaşlarını hazine gelirlerinden tahsis edilen bir kaynaktan karşılamaktır. Bir şehzadeye kız istemeye giderken götürülecek hediyeler, gidecek heyete onun tarafından teslim edilmekte veya Moğollara verilecek hediyeler onun tarafından hazırlanmaktadır. Asıl görevinin dışında elçilik, şehri korumak

³⁴ İbn Bîbî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, s. 566, 623; trc., II, 101, 148; İbn Bîbî, "Muhtasar Selcuk-nâme", *Ahbâr-ı Selâcika-i Rûm*, yay. Muhammed Cevad Meşkûr, Tahran 1350hş, s. 261; İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, trc. M. Nuri Gencosman, Ankara 1941, s. 259.

³⁵ İbn Bîbî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, s. 642; trc., II, 164; İbn Bîbî, "Muhtasar Selcuk-nâme", s. 299; İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 269.

³⁶ Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 88; *a.g.e.*, trc. M. Öztürk, Ankara 2000, s. 66-67.

³⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nr. 604, sıra nr. 90, s. 70.

ve çıkan karışıklıkları gidermek gibi geçici görevler üstlenebilmektedir. Yaptığı harcamalarda yolsuzlukları önlemek için Hârizmşahlarda olduğu gibi *dîvân-ı a'lâ* üyelerinin tasdiki gerekiyordu. Buna rağmen bulunduğu mevkiin maddî ve manevî gücünden faydalanarak diğer yüksek mevkilerdeki devlet ricali gibi servet sahibi, itibarlı ve nüfuzlu olabiliyor ve suistimal yapabiliyordu. Bununla birlikte bazılarının hayırsever olduğu ve vakıflar kurduğu da görülmektedir. Yine gulâm sisteminin güven unsurunun bir özelliği dolayısıyla yaygın olarak *el-hâzinü'l-hâss*, *emîr-i meclis*, *mütevellî-yi evkaf-ı memâlik*, *emîr-i dâd* veya *atabeg* gibi başka görevleri de birlikte yapabilmektedir. Ancak bu ünvanlardan bazılarının aktif görev ifade etmediği, daha önceki görevinden dolayı lâkap olarak taşınmaya devam etmekte olabileceği de gözardı edilmemelidir.

Bu memuriyet, Selçukluların çağdaşı olan Eyyûbîlerde³⁸ ve daha sonra gelişerek Memlûklerde³⁹ de aynı veya benzeri adlarla devam etmiştir.

Daha önce *emîr-i hares-emîr-i dâd*⁴⁰ ve burada da *vekîl-i hâss-üstâdü'd-dâr* hakkında yaptığımız incelemelerde görüldüğü gibi, Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme*'sini veya benzeri eserleri diğer kaynaklarla analitik bir mukayesesini yapmadan kullanmanın, dolayısıyla devlet teşkilâtı ile ilgili ünvanları veya görevleri gelişigüzel ilgili devlete mal etmenin metodolojik açıdan yanlış bir yol olduğunu da burada belirtmeliyiz.

“ THE POST OF ‘WAKÎL-I KHÂSS’ AND ‘USTÂD AL-DÂR’ IN THE SELJUQ COURTS ”

Abstract

In most research studies the title “wakil-i khâss” mentioned in Nizâm al-Mulk’s Siyâset-nâme is often regarded as a post in the Seljuq court organization. Without referring to an analytical comparison. In fact, this title is unavailable in Seljuq sources and instead in Seljuqs and in some states following then, an officer, titled “ustâd al-dâr”, carries out that duty. However the information about this post given in the sources of the area is insufficient, this amîr, is known to be responsible for providing with the needs of the court as well as the payment made to the court staff from the court treasure.

Keywords

Ustâd al-dâr, ustâd-ı sarây, wakîl-i khâss, Seljuq court, Nizâm al-Mulk, Siyâset-nâme.

³⁸ Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İstanbul 2000, s. 242.

³⁹ Kalkaşendî, *a.g.e.*, Kahire 1963, IV, 19-20; Taki-eddin Ahmed Makrizî, *a.g.e.*, s. 25-28, dn. 25; İsmail Yiğit, “Siyâsi - Dinî - Kültürel - Sosyal” *İslâm Tarihi Memlûkler (648-923/1250-1517)*, İstanbul 1991, s. 191; A. Levanoni, “Ustâdâr”, *EP*, X, 925a; İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 338-340, 342.

⁴⁰ Bkz. dipnot 2.